

שתי כתובות קבר מאשקלון וצורתן הארכיאלוגית

מאת משה שׁוֹבָה

באוספו של ד"ר ואלטר מוזס, שבעליו עומד להעבירו לרשות מוזיאון הארץ בתל-אביב, נמצאות שתי כתובות קבר יווניות, הראויות לתשומת-לב ולפרסום, לא בגלל תוכנן, שאינו רחוק מהמצוי בכתובות ארץ-ישראל ומחוצה לה, כי אם עקב צורת העמוד שעליו נחרתו. שתי האבנים שוות בצורתן ובמידותיהן: הכתובות נחקקו בדיוק באותו המקום; שתיהן משיש לבן ומורכבות מבסיס מרובע, שרוחבו 17 ס"מ, גובהו 14,5 ס"מ ועוביו 15 ס"מ, מעל לבסיס עמוד, שהוא אבן אחת שלמה עם הבסיס; גובהו 19 ס"מ וקוטרו 16 ס"מ. למעלה, קרוב לקצהו (במרחק של 1,2 ס"מ מהשטח העליון של העמוד) ענוד העמוד סרט קלוע, המעטר אותו בצורת זר. רוחב הסרט הוא 5 ס"מ. גופי הכתובות נחקקו על הבסיסים, בהתחשב עם השטח שעמד לרשות החוקק. הוא השאיר שוליים מכל הצדדים, אמנם לא באופן שווה — בכתובת ב' דווקא המקום הפנוי מלמעלה הוא צר מאוד — והחוקק התחשב ברושם האסתיטי כשסידר את הכתוב כגוף סגור. השורה הראשונה נשמרה לכתובת שמת הנפטרים בלבד (ראה לוח ד' ציורים 1—2).

ואלה הן הכתובות:

א.

ZHNOBIE
XPHCTEKAI
AQPEXAIBE
ZHCACETHIS
MHNHMEKB

Zήνοβιε,
χηρησὲ καὶ
ἄωρε, χαῖρε.
ζήσας ἔτη ις',
μηῆ(ας) ι', ἡμέ(ρας) κβ'.

ותרגום הכתובת הוא:

זינוביוס, הגון ובלא עת, שלום, חי שנים שש-עשרה, חדשים עשרה, ימים עשרים ושנים.

ב.

ANΘΟΥCA
XPHCTH
KAI AΛYΠE
XAIBE

Ἄνθουσα,
χηρηστὴ
καὶ ἄλυπε,
χαῖρε.

והתרגום:

אנתוסה, הגונה וכלי צער, שלום.

הכתב בכתובת ב' (ר' לוח ד' ציור 2) שונה במידת מה מזה של כתובת א'. ה-A בא' היא תמיד בעלת זווית שבפנים האות, בו בזמן שבב' במקום הזווית נראה קו זווית. ב-N של א' הקו שבאלכסון מתחיל בקצה העליון של הקו המאונך הראשון נגמר בקצה התחתון שבשני. בב' הקו שבאלכסון מתחיל מתחת לקצה העליון ונגמר לקצה הקו השני. ה-X שונה בשתי הכתובות: בב' היא כתובה בגובה של הכתב, בא'

(1) טבעות המתכת הנראות בצילום (לוח ד', ציורים 1—2) מסביב לאבנים אינן שייכות לגוף העמודים; הן נתקנו זה עתה, כדי לקבוע את העמודים במקום.

היא קטנה יותר ואינה תופסת את כל גובה השורה. יש להניח כי שני חוקקים חקקו את כתובתינו, וייתכן שחקקו אותן בזמנים שונים.

השם של המת שבא' Ζηνοβίος אינו נדיר בארץ-ישראל. המורה הראשי לריטוריקה שבאוניברסיטת אנטיוכיה לפני ליבאניוס נקרא זינוביוס ונולד בעיר חלוצה שבנגב. קרובו, בעל אותו שם, היה ראש משטרה שם בשנת 359 לסה"נ². Ζηνοβία אחת נמצאה בבית-שערים, כתובת מס' 30³. השם היה רגיל זמן רב לפני תקופתה של מלכת תדמור; אחד ממצביאי מתרידאטס נקרא כך⁴, וכן מדקדק מימי הקיסר הדריאנוס, הנזכר במלוננו של סוידאס⁵. בפפירוסים של מצרים הוא מצוי מאוד וכן בסוריה, כפי שאפשר להיווכח מתוך אוספי הכתובות של המשלחות שבסוריה. בתדמור היה השם מקובל ביותר. עדות לשימושו בכתובת דו-לשונית, תדמורית ויוונית, משנת 212, שבה מודיעים שני יהודים, זינוביוס ושמואל, כי בנו קבר ליקר לוי אבוהו⁶. בטכסט המקביל נקרא זינוביוס בשם זבידא⁷. הנוסח Ζηνοβίος καὶ ἄλλοι χαίρειν הוא רגיל מאוד בכל המזרח המיוון. אופייני הוא שבאתונה פונים בברכת הפרידה χαίρειν רק אל זרים. גם שם נמצאות כבר מילות-שבח, בעיקר Ζηνοβίος καὶ ἄλλοι χαίρειν מלבד אלה רק ידיעות על הגיל שאילו הגיע המת. שם האב או ציון מקום מוצאו חסר. אך אורך חייו ציון בדייקנות ופרטות יתרה. קרוביו של המת ידעו לחשוב חשבון מדויק מיום היוולדו. ודאי נקבר הצעיר על-ידי הוריו או הקרובים ביותר שבמשפחה. הן הספרות והן הקיצורים מסומנים בא' על-ידי קו מאוזן, שהוא בסוף המלה מעל האות האחרונה של המלה המקוצרת ובערך ברוחב האות, ומעל לסיפרה ברוחב הסימנים של הספרות.

כתובת ב' פשוטה יותר וקצרה יותר. סידור המלים ואותיותיהן נעשה על-ידי הסתם בסימטריות מסויימת: שו' א' וג' שוות באורכן וארוכות משורות ב' וד' הקצרות יותר ומתחילות באותו המקום שבתוך השורה, כשראשיתה נשארת פנויה. השם הוא נדיר, לפחות בכתובות. בארץ-ישראל — עד כמה שנודע לי — עדיין לא נמצא. בפלופונסוס הוא נמצא פעם בכתובת⁸. אשה מקליקיה נקראת בשם זה⁹, אפיגראם אחד של ליאונטיוס¹⁰ פונה אל אשה, בעלת שם יפה זה. באתונה הקלאסית נשאה אניה שם זה. מבחינת הדקדוק הכתובת בסדר, בתתה את את הווקטיווס בנקבה; גם בשם התואר השני הצורה הדקדוקית נכונה. דווקא אותו הנוסח בדיוק נמצא בכתובות צידון, שעליהן נצטרך לדון אחר-כך¹¹.

(2) עי' מאמרי ידיעות שנה ד' עמ' 61 ואילך. Relandus מזכיר (עמ' 395) איהו Ζηνοβίος Ἰαμύλας, אפיסקופוס של יבנה, שהשתתף בקונציל של קושטה.

(3) היא עדיין לא נתפרסמה.

(4) Appian. *Mithr.* סרך 46, 48. (ed. Adler) s. v. Suid.

(6) הכתובת נתפרסמה על-ידי Cantineau, *Invent. des inscr. de Palmyre*, Beyrouth 1931, VII, p. 11-12 no. 4.

(7) אצל E. Littmann, *Semitic Inscriptions, Syria, Part IV* p. 58. נזכרת כתובת משנת 28/9 לסה"נ שבה נזכר השם בצורה זבדבול.

(8) עי' CIG, I 1467.

(9) בתקופה מאוחרת בימי ליאון קיסר, במאה ה', עי' *Damasc. Vita Isidori* c. 69.

(10) ר' *Anthologia Plan.* 285.

(11) הן נתפרסמו על-ידי P. Louis Jalabert, *Inscriptions grecques et latines de Syrie*

Κυρίλλα, χρηστή και ἄλυπε χα<αῖ>ρε κτλ. (מס' 1) וזו לשונה של אחת מהן (מס' 6 : Δομ(ε)ία Σατορνε(ι)α χρηστή και ἄλυπε κτλ. לא תמיד שמרו בטיפוס הכתובות האלה על פרטי הדקדוק. על סטילי קטנה שהיא היום בבירות אנו קוראים: (12) Δωσίθεα χρη<ε>τὲ και ἄωρε χαῖρε

הדבר המעניין שבאבני כתובות שלנו היא צורת העמודים. הבסיס המרובע והעמוד העגול הקצר המקושט שעומד עליו — שניהם מאבן אחת — טעונים בירור. ז'אלאברט מתאר את האבנים שנמצאו בצידון ועליהן הכתובות — ששתים מהן הבאתי למעלה — במלים אלה: Cippes funéraires provenant des nécropoles de Saïda; type ordinaire: de cubique, surmonté d'une colonnette couronnée de feuillage ou de bandelettes⁽¹³⁾. תיאור זה מתאים בדיוק לטיפוס שתי כתובות אשקלון. אחרת מתאר את צורתן מנדל: Ce sont de petits autels sans profil... ils sont ornés uniformément à leur partie supérieure d'une guirlande ou bandelette large et plate qui les entoure comme une jarretière; cette guirlande, décorée sur le face principale d'un motif qui varie, est, le plus souvent, travaillée sommairement au revers⁽¹⁴⁾. ז'אלאברט אינו קובע את מהות הצורה, אלא מסתפק בקראו לאבנים עמודי קבר, בו בזמן שמנדל מגדיר את האבנים כמזבחות קטנים בלי פרופיל. קונטנו מדבר באותה הזהירות על שני עמודי קבר (cippes funéraires) שהוא מצא על יד הסארקופאג של האניה⁽¹⁵⁾. אחדים מעמודים אלה מתאר כבר ר'נן⁽¹⁶⁾, אך יש להזהיר את המשתמשים בלוחות האלה, כי על היות הזה מצוייר טיפוס של אבן הדומה מאוד לאבנים שלנו מאשקלון; אולם האבן הועמדה על מזבח. שלפי הכתוב מתחת ללוח. מוצאו ממקום אחר, מאשר האבן המעניינת אותנו כאן. המלומד העמיד את העמוד על מזבח ונתן ציור של שניהם אם כי אין כל קשר ביניהם⁽¹⁷⁾. על יסוד ציור מטעה זה אין איפוא להסיק כל מסקנה על אופן העמדת האבנים האלה.

מה מקורה של צורת סטילי זו ומה אפשר לדעת על מקום הימצאה ותולדותיה? האם באמת לפנינו מזבח⁽¹⁸⁾? על יסוד החומר שאסף מ'פ'יוס⁽¹⁹⁾ מתברר כי מצבות קבר כאלה אינן ידועות בשטח התרבות היוונית המקורית עד המאה השניה לפני סה"נ. יש איפוא להסיק כי הטיפוס הנידון התפתח במזרח, ודווקא מתוך אותם המזבחות שהיו נוהגים להקים בקרבת בנייני הקברים הגדולים של התקופה ההלניסטית. אל'טמן⁽²⁰⁾

132 sqq. (MFO, I), 1906, p. 171 בעמ' (12§) ואילך מביא המחבר כתובות קבר מצידון.

(12) עי' MFO II (1907), p. 306.

(13) עי' MFO, I p. 171.

(14) *Musées impériaux ottomans, Catalogue des sculptures Grecques, Romaines et* 14

Byzantines par Gustave Mendel, t. I, Cpl. 1912, p. 150.

(15) *Contenau, Mission archéologique à Sidon* (1914), *Syria* t. I (1920), p. 49, fig. 14

(16) עיין *Renan, Mission de Phénicie*, p. 381, et pl. XXII

(17) ע' לוח XXII, מספרים 2-3; 13-14.

(18) בשאלה זו יכולתי להתייעץ עם ידידי ד"ר פ. כהנא, והערותיו היו לי לתועלת בנסיוני

לגרר את תבעית. כן נתונה תודתי לחברי אבי-יונה בעד הערותיו.

(19) *Moebius, Das Ornament der griechischen Grabstelen* 19

(20) יש להניח כי באבנינו ניכרת השפעתה של מזבחות הקברים ההלניסטיים, שהיו עגולים

כינס חומר רב לשאלה זו, ועיון בחומר יוכיח כי את אורח ההתפתחות יש לתאר בדרך זו: המזבח שהועמד לפני בנייני הקברים המפוארים נשאר קיים גם בתקופה מאוחרת יותר, כשהמונומנט הארכיטקטוני הגדול של הקברים נעלם, ז"א בייחוד בתקופה הרומית. מעתה הוטל על המזבח, שעד כה היה שייך למונומנט הגדול ושימש מקום לפעולות הקשורות לפולחן המתים ושצורתו הותאמה לתפקידו, גם תפקיד עצם מונומנט הקבר, היינו, הוא סימן את קברו של המת; לכן נחקקה גם עליו הכתובת לזכרו של המת, ייתכן כי לצורך זה הוגדל גובה הבסיס מאחר שבשטחו הקדמי היו חורחים את הכתובת, וחלקו העליון של המזבח שהיה מרובע או עגול, התקרב בצורתו לעמוד קטן, אך אופיו המקורי, אופי המזבח, ניכר דווקא בקישוט הנמצא למעלה, קרוב לקצות הסטילות הקטנות שלנו. לפנינו סרטים קלועים שהושמו בדרך אורנמנטלית סביב העמוד, ובאמצע העיגול שתי רוזיטות, אחת מול חברתה הדומות לפרחים.

כבר בתקופה הקלסית נהגו היוונים להביא קרבנות למת וגם לקשט את קברי המתים בזרי פרחים ובסרטים. עדים לכך תמונות הליקיות הלבנות האטיות. מתוך הספרות העשירה אוכיר רק מקום אחד, המעיד על המנהג: כריסותמיס. אחותה של אלקטרה, מספרת מה ראו עיניה כשבאה אל קבר אביהם אגאממנון:

ἐπεὶ γὰρ ἤλθον πατρὸς ἀρχαίων τάφον,
ὄρω κολώνης ἔξ ἄκρας νεορρύτους
πηγάς γάλακτος, καὶ περιστεφῆ κύκλω
πάντων ὅσ' ἐστὶν ἀνθέων θήκηην πατρός.

בבואי אל קברו העתיק של אבינו, ראיתי נסכי חלב שנסכו רק לפני זמן קצר משיא העמוד, וארונו של האב עטור מסביב בכל הפרחים⁽²¹⁾. בשתי פעולות מכבד הבן את קבר האב, בשבו לארצו: בנסך ובקישוט הארון בזר פרחים. מנהג עטירת הקבר⁽²²⁾ בזר פרחים גרם למוטיב האורנאמנטלי שאנו מוצאים בטיפוסי האבנים הנדונות. הזר שלפנינו באבני אשקלון הוא איפוא שריד של מנהג בפולחן המתים ונהפך לאורנמנט. את התפתחותו המאוחרת יותר של הסרט האורנאמנטלי אפשר להכיר באבנים מצידון, שיש וגובן מגיע ל-24 ס"מ, והן דומות בבסיסן ובעמוד הקטן שעל הבסיס לצורת האבנים שלנו; אך בחלקן העליון חסר הסרט-הזר כפי שרואים אותו באבני אשקלון. מעל לעמוד נמצאת כותרת שגובהה קטן מזה של הבסיס ועליה קישוטים. הסרט-הזר התרחב ונהפך לחלק העליון המכתיר את העמוד, אולם נשמרו עליו הקישוטים שהתפתחו מתוך הקישוט הפולחני שהיה קודם⁽²³⁾. אבנים כאלה נמצאו גם בארץ-ישראל. אחת מהן, שעליה כתובת, נמצאת באוספו של מר ר. יונאס, ירושלים⁽²⁴⁾.

ואשר לתאריך שתי הכתובות הרי צורות האותיות מרשות קביעה פחות או יותר מדויקת. צורה זו של אותיות מונומנטליות מרובעות מצוייה בכתובות ארץ-ישראל במאות הא' והב' בעיקר, לפעמים גם בהתחלת המאה הג' לסה"נ. בייחוד ה-E, שהקו

וסביבם נראה הקישוט של סרטי פרחים התלויים על חלקיהם העליונים של המזבחות. השווה מה שמביא W. Altmann, *Die römischen Grabaltäre*, S. 1 ff.

(21) ר' Sophocles, *Electra*, 892 sqq. השווה גם ἀνθ' τε πλεκτάς אצל איטיכלוס, פרסיס

618 ("פרחים קלועים") המובאים בין הקרבנות למלך המת.

(22) עי' מה שהעיר על המנהג הזה Erwin Rohde, *Psyche* I, 220 Anm. 2 ועי' גם עמ' 240.

(23) עי' בעבודתו של קונטנו (לעיל הערה 15) והציורים שם.

(24) אני מקווה לפרסם את האבן הזאת במקום אחר. כמובן שאין קשר ישר בין אבנינו ובין

האמצעי בתוכה אינו מתחיל מעצם הקו המאונך אלא נשאר רווח כלשהו בין קצהו השמאלי והקו המאונך (צורה זו מצוייה בשתי הכתובות שלנו), שכיחה בארץ-ישראל במאות השנים הראשונות לסה"נ. ה-Θ, שהקו הפנימי שבתוכה אינו מגיע עד לקו הסגלגל, גם היא שכיחה רק במאה הב' עד אמצע המאה הג'. את ה-Γ המרובעת — גם היא בשתי הכתובות — מוצאים בכתובות ארץ-ישראל במאה הב' ובמחציתה הראשונה של המאה הג'. לפי כל הסימנים האלה והאופי הכללי מותר לקבוע את זמן הכתובות: הן שייכות למאה הב' לסה"נ.

אשקלון שהיתה עיר חשובה בתקופת התנ"ך, השתייכה בימי מלכות פרס לצור וודאי התיישבו בה הרבה פניקים. בימי התלמאים והסלבקים היתה משועבדת להם לתקופות, אך לא היתה אף פעם ברשות מלכי היהודים; אף ינאי המלך לא הצליח לכבושה. משנת 104 לפני סה"נ היתה בלתי תלויה ואוטונומית ונשארה חפשית בימי המרד, ובמאות הב' והג' לסה"נ. במאה הד' לסה"נ נעשתה ל-colonia רומית, כפי שמוכיח פפירוס משנת 359 לסה"נ²⁵). כתובותינו מוסיפות שתי עדויות קטנות לידיעת העיר והתיוונותה המעמיקה. קשריה המהודקים עם העולם היווני המרכזי — ביחוד במסחר — נכרים מתעודות שונות מהמאה הג' לפני סה"נ עד התקופה הרומית²⁶). אם כן גם במאה הב' לסה"נ היו מנהגי הקבורה וקישוטי הקברים ברוח המסורת היוונית. לפי כל הנאמר לעיל ייתכן אפוא שהסטילות הקטנות האלה מאשקלון יש בהן דווקא רמז למסורת הפניקית ורמז ליישוב פניקי. מלבד השם זינוביוס, שוודאי נעשה לרכוש כל המזרח (רוב המשתמשים בשם זה ראו בו יסודות יווניים בלבד Ζεύς ὀβλιος), הרי העובדה כי צורות אלה של אבני קבר מצויות ביותר בצור ובצידון²⁷), מרשה לשער, כי המסורת הצורית-צידונית היתה חייה בתוך היישוב המיוון של עיר מסחר וזאת גם בתקופה מאוחרת.

צורת הסטילות שלנו, המתגלה כאן בפעם הראשונה בארץ-ישראל, שרידי התפתחות כפולה ניכרים בה. מנהג קישוט הקברים הקדום בידי בני המשפחה המתאבלים נתקבל כנראה בעולם הפניקי עם בואו במגע עם היוונים. בזמן שנהגו לבנות בנייני קברים מזונמנטליים — היא התקופה ההלניסטית במזרח המיוון — הועבר קישוט סרטים ופרחים זה למזבחות שהיו עומדים לפני הבניינים אשר בתוכם היו הקברים. עם העלמם של הבניינים משנה המזבח את צורתו, מאחר שעליו למלא גם תפקידים אחרים. הוא הפך לסטילי פשוטה עגולה בעלת בסיס; המנהג לעטור את חלקו העליון נשאר קיים; אלא שהוא מתבטא במוטיב אורנמנטלי.

טילת הקבר הפשוטה העגולה העומדת על בסיס, הנהוגה באטיקה הקלסית, שחרבה דוגמאות ממנה יש למצוא בתמונת על הליקיות האטיות. עי' למשל S. D. Beazley, *Attic White Lekythoi*, pl. V. בתמונה זו רואים שהמתאבלת יושבת לפני עמוד קבר עטור סרט בקצהו העליון; דבר דומה מצוי אצל

.Arthur Fairbanks, *Athenian Lekythoi* pl. VI.

(25) פרטים עליו עי' U. Wilcken, *Hermes* XIX, 1884, p. 417 sqq. וכן Mitteis-

.Wilcken, *Chrestomathie*, 2,2 no. 271.

(26) עי' בחומר שהביא S. Schürer, *Geschichte* 4 II, S. 123-25.

(27) עי' למעלה ע' 151-150.